

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

ÖTVÖS PÉTER

Régi dicsőséghez dolgotokot veti

Újabb kísérlet az Egy katona ének értelmezésére

Igazán közismert a Horváth Iván által helyreállított ún. eszményi Balassi-kiadás előfeltevése, felépítése és szakmai fogadtatásának története. Bár maga sem bízik már minden korábbi tételében, s újabban először egy *előzetes közleményében*, majd tanulmánykötetben is visszavonta a 3×33-as kompozíció rekonstruálhatóságának talán legerősebb érvét, a szövegtorzító ősmásoló feltevést, az alapsorozat szerkezetét mindazonáltal nem utasította el, csak, mint írja, most bonyolultabbnak látja.¹ Azt állítja, hogy „a második harminchármas sorozat a beékelések által el van ugyan rejtve, de, épp a beékelések szervertelenségének hála, nem fölismerhetetlen” és továbbra is minden jogunk megvan arra, „hogymegkomponált verskötetről beszéljünk, jóllehet a szerkezet jóval többrétű, bonyolultabb annál, amilyennek egykor véltük.”² Igazán ismert az is, hogy az akadémiai kézikönyv első kötetének megjelenése után³ fontos tudósok foglaltak állást az esetlegesen tervezett versgyűjtemény kompozíciójának kérdésében. A mérvadó Balassi-kutatókat felnevelő Varjas Béla, észrevehetően erőltetve az életrajz és a versek kapcsolatát, pl. így fogalmazott: „Balassinak tehát 1589 júliusában volt egy 61 éneket tartalmazó, terjesztésre szánt versfüzére (a Nagyciklus), amelyet még ez év őszén, kiegészítve annak számát 66-ra, le is zárt.”⁴ Beszél még két vers kapcsán (*Áldott szép Pünkösddnek*, a kódexben 11. sz. és *Széllal tündöklenni* 12. sz.) arról is, hogy ezek a humanista sablon szerint ugyan tavaszénekek, „valójában a magyar végvári élet idillikus oldalának művészi rajzai.”⁵ A vitához

1 HORVÁTH Iván, *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen (Előzetes közlemény) = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály és mások, Szeged, 1997, 191–203. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), illetve UÓ, *Magyarok Bábelben*, Szeged, JATE Press, 2000, 175–197.

2 HORVÁTH, *Az eszményítő...*, i. m., 201; *Magyarok...*, i. m., 193.

3 *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964.

4 VARJAS Béla, *Balassi verskompozíciói* = V. B., *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 315. (A formálódó koncepció korábbi rögzítéseinek ismeretétől ezúttal eltekintek, a kötetbe emelt tanulmányt tekintem véglegesnek.)

5 VARJAS, i. m., 331.

sokkal későbbben hozzászóló Pirnát Antal határozottan azt állította, hogy „1589 nyarán Balassi Bálint elkészített egy 61 darabból álló versgyűjteményt.”⁶ A 61 versből álló gyűjteményt megfontolandó kompozíciós elvek is erősítik, ám a kutatókat – mint ez is köztudott – a kódex nagy cruxa bizonytalanítja el még ma is.⁷ Varjas Béla is úgy gondolta, hogy a lírai önéletrajz megkomponált lezárása valószínűleg a *Vitézek mi lehet* kezdetű ének volt, „s csak midőn lengyel földre távozása 1589 augusztusában végleges elhatározássá érett, kerekítette ki az első rész 33 verse mintájára a másodikat is 33 énekre”.⁸ Pirnát Antal úgy oldotta meg a problémát, hogy szerinte a 61. számú vers után istenes énekek következtek, majd egy 5 versből álló új kompozíciós egység, „amelyeket a költő 1589. augusztus 10. és szeptember utolsó hete között írt.”⁹ A gyűjteményt poétikailag ő is szervezettnek gondolta: „A 34. és 35. vers (...) nélkülözhetetlen prologusa a Júlia-versek sorozatának, ugyanúgy, mint ahogyan az 59., a 60. és a 61. vers is szükségképpen epilógus.”¹⁰ Horváth Iván a versek datálásának szövegkritikai szempontjára is figyelmeztet, mikor ezt a három verset értelmezi: „ez a három, mondjuk így, poszt-Júlia vers (59–61) afféle Balassi-sor szerű, AAB szerkezetet ad ki egy tekintetben: abban, hogy a versek két elseje keltezett, a harmadik nem. A két első szorosabban illeszkedik a Júlia-ciklus ál-önéletrajzi elvű, történetmondó szerkezetéhez, a harmadik kevésbé szorosban, inkább általánosabban.”¹¹ Akár ez a vers állott volna kötetzáró helyen, akár a retorikailag szabályos *vale dicit* (*Ó én édes hazám*), az ún. katonaéneket, tudjuk, hazafias pátozzsal, erkölcsi erővel, retorikai igényű kompozíciós vizsgálattal és nyelvészeti módszerekkel már egyaránt megközelítettük: bizonyos, hogy ez a leggyakrabban idézett és értelmezett Balassi-vers.¹²

6 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 42. (Humanizmus és reformáció, 24)

7 A nevezetes nagy crux a 61. számú vers után (*Vitézek, mi lehet*) a kódex 99. lapján olvasható csonka bejegyzéssel kezdődik, amely egy tíz istenes éneket tartalmazó külön könyvet említ. A szövegkritikai álláspontokat most semmiképp sem ismertetném, arra hívom fel csupán a figyelmet, hogy a közelmúltban Vadai István egy még kéziratban lévő előadásában nagyon termékeny megoldást javasolt a bejegyzés értelmezésére.

8 VARJAS, *i. m.*, 316.

9 PIRNÁT, *i. m.*, 41.

10 PIRNÁT, *i. m.*, 72.

11 HORVÁTH, *Az eszményítő...*, *i. m.*, 201; *Magyarok...*, *i. m.*, 194. Azt azért meg kell itt jegyezni, hogy ilyen ritmuslehetőségről nem beszél sem a retorika, sem a poétika.

12 Szeretnék most eltekinteni a vonatkozó kutatási eredmények és a fontosabb kérdésfelvetések bemutatásától, VARJAS Béla (*i. m.*, 289–290) informatív összefoglalását adja az addig (1982) megjelent írásoknak, a későbbiekéről STOLL Béla *Balassi-bibliográfiája* (Bp., 1994), illetve SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza gondos kiegészítései tájékoztatnak: *Balassi-bibliográfia* (1994. június–2004. május) = *Balassi Bálint és a hatalom*, szerk. TUOMO LAHDELMA, AMEDEO DI FRANCESCO, PASZTERCSÁK Ágnes, Jyväskylä, Universitát Jyväskylä, 2004, 85–116. (Hungarologische Beiträge, 15.)

A műfajt (és nem a tematikus csoportosítást) tekintve Balassi Bálint négy *in laudem* verset írt: *Áldott szép pünkösdsnek* (11. sz.), *Széllal tündökleni* (12. sz.), *Ez világgal bíró* (37. sz.) és *Vitézek mi lehet* (61. sz.) s ezek a *formula laudis* retorikai előírása szerint készültek, retorikai genusuk miatt egyikhez sem rendelhetünk konkrét élményanyagot.¹³ A katonaénekekben, miként azt már Julow Viktor is észrevette, majd Szentmártoni Szabó Géza legújabban megerősítette, nincs szó harci eseményekről: „a tavasznak örvendező, szerecsen lovakon nyargaló vitézek nem valódi háborút vívnak, hiszen csupán lovagi fegyvereket és díszeket viselnek: zászlós kopját, éles szablyát, párduckápat és tollforgós, fényes sisakot; nem kerülnek elő a kor valóságos pusztító eszközei: az ágyúk, puskák és gránátok.”¹⁴ Én úgy gondolom, hogy az *in laudem confinium* ciklusbeli helyét az értékesítés, az érzelmi és intellektuális válsághelyzet jelöli ki. Régebbi, ez időre már bizonyosan meghaladott értékek dicséretét olvasom a kontextusban,¹⁵ az elmúlt tettek és virtusok példaszerű felmagasztalását, az immár nem védhető védelmét a költészet világában. Nem csupán az mutatja a *quondam–nunc* helyrehozhatatlan (és már több kortársa által is manifestált) ellentétét, amit Julow Viktor és Szentmártoni Szabó Géza is észrevett, hanem a *bonum nomen* már Anonymustól is használt közhelye, az egyéni virtus felértékelése és az ekkor már anakronisztikus és fegyelmezetlen harcmódor dicsérete: *S ha súlyosan vagy az dolog harcokon, szólítatlan meg térnek / Sok vérben fertezvé arcul reá térvén űzöt sokszor meg vernek* (6. str.). Nem szoktuk emlegetni Lucanust sem, pedig a kora újkori magyar kultúrában egyébként jól ismert közhely (*caelo tegitur, qui non habet urnam etc*) itt igen jól artikulálódik: *Viadal helyeken véressen sebekben halva sokan fekszenek / sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek* (8. str.).¹⁶ A történések segítsége ugyancsak az elvesztett értékek dicséretét erősíti: „a legrégebbi huszárabrázolások kivétel nélkül kopját adnak a huszárok kezébe”,¹⁷ tehát a zászlós

13 Itt most csak egy, bár szerintem mérvadó állításra hivatkozom: „Die meisten lyrischen Themen, die der moderne Dichter aus dem 'Erlebnis' heraus 'gestaltet', werden von der spätantiken Theorie in der Liste epideiktischer topoi geführt (...) Soll eine Person oder eine Sache 'gelobt' werden, so weist man nach, dass sie alles ähnliche übertrifft und bedient sich zu diesem Zwecke einer Sonderform des Vergleiches, die ich 'Überbietung' nenne.” Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948, 167–171.

14 JULOW VIKTOR, *Balassi Katonaénekeinek kompozíciója*, ItK, 1972, 640–652; Uő, *Árkádia körül*, Bp., 1975, 5–64., illetve SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA, *Balassi Bálint poézisáról = Balassi Bálint és kora*, Bp., Balassi Kiadó, [2004], 43–64. Az idézet: 60.

15 Azt gondolom tehát én is, hogy a *laus confinium* kitüntetett része egy szigorúan megkomponált ciklusnak, s bár álláspontom más, mégsem utasítom el teljesen azokat a véleményeket, amelyek szerint ez a vers semmiképp sem oldódhat fel egy fiktív történetmondó sorozatban.

16 A *Pharsalia* VII. énekének 819. sora jól ismert volt a kora újkori magyar kultúrában: Zrínyi Miklós, mint tudjuk, két fogalmazásban is rögzítette. Balassi Bálintnak a megkomponált versgyűjteményben kifejezett értékvesztései talán összehozhatók a *Pharsalia* fontosabb tanulságai-val is: Lucanus a régi, romlatlan erkölcsöt állítja szembe a jelen felbomlott rendjével.

17 KALMÁR JÁNOS, *Régi magyar fegyverek*, Bp., Natura, 1971, 42.

kopja, úgy gondolom, klisévé merevedett. A hadtörténelmi irodalomból az is jól ismert, hogy „a XVI. század második felétől a huszárok fő fegyvere a szablya. A kopját, bár huszárságunk a XVII. században is megtartotta, gyakran a hegyestőr s a kor divatjának és fejlődésének megfelelően a lőfegyver pótolta.”¹⁸ A lándzsa- vagy kopjatörés („*Ellenségét látván örömmel kiáltván / Ők kopiákat törnek*”) kimondottan a katonai kiképzést is szolgáló lovagi párviadal része volt: az ún. *köldökdöfés* a pajzs közepére irányult, s a lándzsarúd (amely középen vagy üregesre volt kialakítva, vagy némileg befűrészték) eltörtött.¹⁹ A történészek legfeljebb csak részleteiben vitatják már azt az álláspontot, hogy „a 16–17. század folyamán Európában a hadsereg, a harcászat és általában a katonai szféra nagyarányú, minőségi változáson ment keresztül”, s e nagy hadügyi reform kezdetét 1530 tájára teszik.²⁰ A legfontosabb újítások három pontban foglalhatók össze: lőfegyverekkel felszerelt gyalogság váltotta fel a lándzsával, kopjával harcoló lovasokat; jelentősen nőtt a fegyveres erők (hadseregek) létszáma, és a merészebb hadvezetés átalakította a stratégiai gondolkozást is. Mindenképpen döntőnek bizonyult a tüzérő új használata, a lőfegyverek felértékeltek a gyalogság szerepét, a lovasság egyre inkább háttérbe szorult, később csak kiegészítő szerepet játszott.²¹ Úgy gondolom, Balassi Bálint katonaéneke e nagyszabású átalakulás során elvesztett értékek dicséretének (az ismert személyes kudarcélmények által is inspirált) retorikus tablója: *laudatio temporis acti*. Buzgó tanítványa, a mesterét *aemulatio*s szándékkal imitáló és „a *Vitézek mi lehet ... mo-*

18 KALMÁR, *i. m.*, 43.

19 A kopjának a magyar nyelvben ötfajta elnevezését ismerjük: kopja – lándzsa – gerely – dárda – dzsida, vö. KALMÁR, *i. m.*, 41. „A lándzsatoréshez 3 vagy 4 ágú, a veszedelmesebb fajtájú lándzsaviadalhoz 1 ágú, gúlaszerű csúcsot alkalmaztak” (KALMÁR, *i. m.*, 49.).

20 TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*, Szeged, Belvedere, 2000. A szerző igen informatívan foglalja össze a hadügyi reform újításait A háború paraméterei című fejezetében. Az idézet: 112.

21 TÓTH, *i. m.*, 113–116. Tudjuk, a 16. század utolsó harmadában a törököknél is megjelennek a lóberendezéses kopják (KALMÁR, *i. m.*, 43.), s a végeken 1548 és 1560 között „valósággal felvirágzó huszártorna” a század második felében fokozatosan eltűnik (KALMÁR, *i. m.*, 52.). Jól harmonizál ezekkel a változásokkal s a változásokhoz való alkalmazkodás nehézségeivel Kőszeghy Péter egyik újabban publikált megfigyelése: „Balassi egész életének egyik fő sajátossága ez: rendre úgy cselekszik, mintha három évtizeddel korábban volnánk, mintha az ország még mindig a három részre szakadást követő néhány évtized anarchikus állapotában leledzene”. (KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint élete = Balassi Bálint és kora*, Bp., Balassi Kiadó, [2004], 7–42. Az idézet: 23.) Pálffy Géza kutatásai jó áttekintést adnak a katonai fegyelem megszilárdítására tett intézkedésekről a 16. század második felében: „Nem véletlen tehát, hogy a végvárrendszer hatékonyabb működtetésének alapkérdéseiről vitatkozó 1577. évi bécsi haditanácskozáson (Hauptgrenzberatung) a legfontosabb problémák egyikeként került tárgyalásra a portyák megszüntetésének és a katonai fegyelem megszilárdításának kérdése.” PÁLFFY Géza, *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*, Győr, 1995, 75.

tívumait szinte a plágiumig átmentő (egszersmind sztoikusán átértelmező)” Rimay János²² arra figyelmeztet *Ez világ mint egy kert* kezdetű versében, hogy Balassi idejéhez képest „Eloszlott sok rendek, mindenféle népek most más karban állanak / Elváltzott időik, háborgó esztendőik különbségeket hoznak / Kinek bút, kárt, gondot, kinek viszont hasznót, szerencsés napot adnak.”²³ Nem vette észre, hogy a tavasznak, a vitézi próbáknak s a portyázásnak örvendő vitézek tablója már Balassi számára is emlékkép, így számára a Balassi-versbetét csakis az emlékkép egy emlékképe lehet.²⁴

brevior a re digressio:

1994-ben és 2004-ben emlékezetes rendezvényekkel, kiállításokkal és nemzetközi konferenciákkal emlékeztünk Balassi Bálint évfordulóira. Nem tagadható, hogy a Balassi-filológia számos új eredménnyel és termékeny kérdésfelvetéssel gyarapodott éppen a jubileumi esztendőkből, idegen nyelvű megismertetése azonban nem kapott új lendületet. A német nyelvű (részint iskolai célra készült) összefoglalások pl. megragadtak a szerelmes – vitézi – istenes témacsoportok kliséjében,²⁵ de a válogatott versek – termé-

22 KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimaynál*, ItK, 1970, 502; Uő, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében* = K. S. I., *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1975, 70.

23 RIMAY János *Összes Művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 30. sz., 73–74.

24 KOVÁCS, *A reneszánsz...* (1970), i. m., 502; illetve uő, *A reneszánsz...* (1975), i. m., 70. „E [Rimay] sorok egzsersmind a betét időszerkezetét is leírják: ott tehát nyilvánvalóan a múltrol van szó. S valóban, a *Vitézek mi lehet...* motívumait szinte a plágiumig átmentő (ugyanakkor sztoikusán átértelmező) betét emlékkép, az elmúlt idő, a XVI. századi vitézség illusztrációja.”

25 „Liebe und Heldentum, die Schönheit der Natur und mitunter auch Gott bedeuteten für ihn die Verheissung einer anderen, schöneren und besseren Welt, die er in seiner Dichtung besang” (Handbuch der ungarischen Literatur von István NEMESKÜRTY, László OROSZ, Béla G. NÉMETH, Attila TAMÁS, hrsg. von Tibor KLANICZAY, Bp., Corvina Verlag, 1977, 61), vagy: „Die meisten seiner Gedichte sind Liebesgedichte im Sinne der lateinischen humanistischen Dichtung (...) Zu den hervorragendsten Schöpfungen seiner Lyrik gehören einige dem Kriqshandwerk gewidmeten Lieder, die die Schönheit des Soldatenlebens, die Kämpfe gegen die Türken verherrlichen. Bedeutend sind auch seine zahlreichen religiösen Gedichte, die mit seltener Kraft die Leiden seines glücklosen Schicksals schildern.” (*Vom Besten der alten ungarischen Literatur, 11–18. Jahrhundert*, hrsg. von Tibor KLANICZAY, Bp., Corvina Verlag, 1978, 120–120.), végül: „Seine Gedichte können in drei Gruppen eingeteilt werden: Den weitesten Raum nehmen die Liebesgedichte ein, dann kommen die militanten Gedichte (s. Lob der Grenzhüter), und schliesslich die religiösen.” (Géza ENGL, *Einleitung Bálint Balassi 1554–1594 = Schätze der ungarischen Dichtkunst, Band II, Bálint Balassi Gedichte*, Auswahl, Bp., Corvina Verlag, 1984, 4.)

szetesen – nem voltak képesek visszaadni ezt a trichotómiát. A németül is olvasható huszonhat Balassi-vers fordításai két szempontból mindenképpen torzítanak. Először azért, mert igyekeznek visszaadni a német strófatörténet szempontjából idegen Balassimetrumokat (különösen feltűnő ez az ún. Balassi-strófa esetében),²⁶ másodszer pedig azért, mert teljesen figyelmen kívül hagyják a gyűjtemény szintjét jól strukturáló ál-ön-életrajzi történetmondást. Így lesz a *Vitézek mi lehet* kezdetű katonáéneke egy aktuálisan törökellenes *nemzeti dal*, amelyben a fordító (Heinz Kahlau) még a csatakezdés ideális idejét, a reggeli órát is megjelöli („Fahnen auf den Schanzen, / Wimpel an den Lanzen / wehn *im Morgenwinde* kühn.” 3. str.), s az eredeti szövegtől eltérően háromszor is utal a török jelenlétére: „Hält *der Türk* sich stille, / ist es oft ihr Wille, anzuzetteln einen Streit, / um, bedeckt mit Wunden, / Arm und Bein verbunden, / heimzubringen Fang und Beut” 2. str.; „Ist der Feind zu mächtig, / aus dem Kampfgetümmel sach. / Folgt *der Türk* am Fusse, / zahlt die blutige Busse, / er, der zugriff unbedacht.” 6. str.; ill. „Wenn sie gute Klingen, / scharfe Säbel schwingen, / spürt’s am Kopf *die Türkenbrut*, / doch vergiesst, erstochen, / erschlagen und zerbrochen, / mancher auf dem Feld sein Blut” 8. str.

Úgy gondolom, az immár tudományosan átrajzolt Balassi-filológiának a versszövegek és a kompozíció korszerűbb idegen nyelvű megismertetését is ösztönöznie kell.

26 Horst J. FRANK, *Handbuch der deutschen Strophenformen*, UTB 1732, Tübingen und Basel, Francke Verlag, 1993; HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 147–149.